

ПРАБЛЕМА РЭПАТРЫЯЦЫІ БЕЖАНЦАЎ І АДКРЫЦЦЁ ПОЛЬСКАГА КОНСУЛЬСТВА У МІНСКУ (1921—1924 гг.)

Валерый Цынкевич

Паводле прэлімінарнага дагавора ад 12 кастрычніка 1920 г. Расія і Украіна, з аднаго боку, і Польшча, з другога, "у адпаведнасці з прынцыпам самавызначэння народаў" прызналі незалежнасць Беларусі і Украіны. Гэтае палажэнне было замацавана артыкулам I мірнага дагавора з Польшчай ад 18 сакавіка 1921 г., які падпісалі ўпаўнаважаныя ўрада УССР і ўрада РСФСР "за сябе і паводле паўнамоцтва Урада БССР". Паколькі прызнаваць уласную незалежнасць Беларусі і Украіне было недарэчным, зразумела, што гэта перш за ёсё тычылася Польшчы і РСФСР.

Ужо пры абмене ратыфікацыйнымі граматамі ў Мінску 3 мая 1921 г. адбыліся перамовы аб узаемным адкрыцці дыпламатычных прадстаўніцтваў, прычым польскі бок прапанаваў адкрыць праста дыпламатычныя прадстаўніцтвы, а расійскі — паўнамоцныя пасольствы. 31 мая 1921 г. Рада Міністраў Польшчы зацвердзіла пасстанову аб арганізацыі пасольстваў 1-га класа ў Маскве і Харкаве, і ў пачатку жніўня адбыўся абмен дыпламатычнымі прадстаўнікамі¹. У лістападзе 1921 г. кіраўнік польскага дыпрадстаўніцтва прыбыў у Харкаў, а кіраўнік украінскага — у Варшаву².

Польскі бок амаль адразу пачаў заходы аб адкрыці дыпламатычнага прадстаўніцтва ў БССР³. 13 жніўня 1921 г. паўнамоцны прадстаўнік урада БССР пры ўрадзе РСФСР (далей — паўпред) М. Мароз правёў сустэречу з паўнамоцнымі міністрамі Польшчы, акрэдытаванымі пры ўрадзе РСФСР, Т. Філіповічам па просьбe апошняга, у ходзе якой Т. Філіповіч заверыў аб імкненні Польшчы жыць у міры з БССР і прапанаваў як мага хутчэй абмяняцца дыпламатычнымі прадстаўнікамі. М. Мароз пагадзіўся з прапановай і ў сваю чаргу падкрэсліў імкненне да міру беларускага ўрада. Далей былі абмеркаваны адносіны Польшчы да беларускага руху і перспектывы яго развіцця ў Заходній Беларусі, прычым Т. Філіповіч, разумеючы антыпольскую накіраванасць пытанняў, пераконваў, што ніякага ўціску беларусаў у Заходній Беларусі няма, і гэта праста дэзынфармацыя непрыхільнай да Польшчы прэсы, а пасля выбараў у новы Сойм, куды безумоўна ўвойдзе даволі шмат прадстаўнікоў меншасці, беларускае пытанне будзе вырашана. Пасля кароткай інфармацыі аб рыхтуме канферэнцыі Прыбалтыскіх дзяржаў, у якой брала ўдзел Польшча, размова скончылася⁴.

Аб сустэречы М. Мароз неадкладна паведаміў у НКЗС БССР з запытам, ці трэба рабіць зваротны візіт, а таксама ў НКЗС РСФСР члену калегії НКЗС В. Мянжынскаму. І тут выявілася памылка беларускага паўпрада: даваць згоду на абмен дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі без узгаднення з расійскім урадам было заўчастным. Мянжынскі распарядзіўся перадаць у НКЗС БССР, што Беларусь павінна ўстрымацца на пэўны час ад пасылкі дыпламатычнага прадстаўніка ў Варшаву, бо Польшча імкнецца выслаць як мага больш сваіх прадстаўнікоў у савецкія рэспублікі, а гэта непажадана⁵. Мінск 29 жніўня 1921 г. у сваім адказе М. Марозу вызначыў, каб той па такіх пільных справах, як візіт прадстаўніка Польшчы, адразу зносіўся з НКЗС БССР і не рабіў ніводнага кроку без яго ўказання⁶.

Мінскія ўлады аказаліся больш асцярожнымі. 28 жніўня 1921 г. намеснік начальніка аддзела ўсходніх ускраін МЗС Польшчы Шмулінскі, які прыбыў ў Мінск па пагранічных спраўах (верагодна, прыняўшы удзел у працы змешанай пагранічнай камісіі) нечакана папрасіў сустэречы са старшыней СНК БССР А. Чарвяковым. Супрацоўнік польскага МЗС адразу выказаўся за абмен дыпламатычнымі прадстаўнікамі, прывёўшы як прыклад Украіну. Ён адзначыў, што ведае аб магчымасці да веру Беларуссю весці свае спраўы ў Польшчу Л. Карабаху (паўпред РСФСР у гэтай краіне), але гэта не перашкаджае Варшаве прызначыць свайго прадстаўніка ў Мінск, прычым яна згодна адкрыць нават не пасольства, а генеральнае консульства. Шмулінскі, падкрэсліўшы неафіцыйны характар гутаркі, адзначыў аднак, што адносна дыпрадстаўніцтваў выказвае афіцыйны погляд свайго ўрада. А. Чарвякоў ухіліўся ад прамога адказу, заявіўшы, што згаданае пытанне ўрадам Беларусі яшчэ не вырашана. Польскі прадстаўнік у ходзе сустэречы закрануў таксама тэму бандытызму (запэўніўшы, што Польшча не мае да яго ніякага дачынення), дапамогі галадающим у Расіі і шэраг дробных пытанняў.

Відаць, гэта нечаканая сустэречы і вестка аб tym, што Л. Карабахан у Варшаве ўжо паведаміў палікам аб гатоўнасці "па-сумяшчальніцтву" прадстаўляць інтарэсы БССР у Польшчы, былі з непрыемнасцю ўспрынятыя ў Мінску. У сваім лісце намесніку НКЗС РСФСР М. Літвінаву намеснік НКЗС БССР А. Бурбіс настойліва прасіў, каб Л. Карабахан інфармаваў НКЗС БССР аб усіх прадстаўніках польскага ўрада, што едуць у Мінск, а таксама аб сваіх размовах адносна БССР з палікамі⁷.

З вышэйпададзенага напрошвающа наступныя высновы: хоць улады БССР і не былі супраць абмену дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі з Польшчай, маскоўскі "цэнтр" (не афіцыйны, бо БССР намінальна лічылася незалежнай савецкай рэспублікай) вырашыў інакш. У выніку, каб пазбегнуць канфрантацыі з Москвой, БССР, замест адкрыцця свайго прадстаўніцтва ў Варшаве, даверыла прадстаўляць там свае інтарэсы паўпреду РСФСР. Магчыма, прычынай гэтага з'явіліся бязъязык расійскага ўрада, што палікамі будуть садзейнічаць беларускаму сепаратызму, а таксама пытанні бяспекі: Мінск быў памежным горадам і даволі значным транспартным і прамысловым цэнтрам.

Нягледзячы на тое, што дыпламатычнага прадстаўніцтва Польшчы ў 1921 г. у Мінску не з'явілася, там працавалі створаныя для выканання мірных дамоўленасцяў камісіі: да афіцыйнага роспуску 2 мая 1921 г. польска-расійска-украінская военна-пагаднільная камісія, а з сярэдзіны 1921 г. — змешаная пагранічная камісія. Паводле падпісанага 1 чэрвеня 1921 г. пратакола, у Мінску таксама працавала адна з пяці пагаднільных камісій па ліквідацыі пагранічных інцыдэнтаў. 24 студзеня 1922 г. у Варшаве быў падпісаны дадатковы расійска-украінска-беларуска-польскі пратакол, паводле якога разгляд і вырашэнне пагранічных канфліктай даручалася адной камісіі, месцам яе сустэреч вызначаліся Мінск і Нясвіж.

Цынкевич Валерый Міхайлавіч — другі сакратар Консульскага управління Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь

Да таго ж у БССР перыядычна прыязджалі прадстаўнікі іншых камісій — змешанай рэпатрыяцыйнай (па звароце ў Польшчу эвакуіраванай у час вайны прамысловай маёmacі) і змешанай спецыяльнай (па звароце культурных каштоўнасцяў). Так, на пасяджэнні змешанай спецыяльнай камісіі 30 кастрычніка 1922 г. было ўзгоднена рагшэнне аб пошуку польскіх культурных каштоўнасцяў. Над яго рэалізацыяй наглядалі польскія паўнамоцныя прадстаўнікі ў рэспубліках пад агульным кіраўніцтвам ксяндза Б. Усаса⁸.

Для контактаў з імі ўрадам БССР быў прызначаны спецыяльны паўнамоцны прадстаўнік пры замежных арганізацыях (у 1923 г. ім з'яўляўся М. Стакоўскі)⁹.

Паводле ацэнак розных аўтараў, у час Першай сусветнай вайны з занятых германскім і аўстра-венгерскім войскамі заходніх тэрыторый Расійскай імперыі было вывезена ў глыб краіны 2—3,5 млн чалавек¹⁰. Па дадзеных, якія прыводзіць У. Снапкоўскі, у маі 1918 г. у Расіі знаходзілася 2292 тыс. бежанцаў з Беларусі¹¹. Паводле ж ацэнкі Я. Мірановіча, з Заходняй Беларусі ў бежанцы у 1915 г. было вывезена 1,4 млн чалавек¹².

Зварот уцекачоў на радзіму пачаўся ў 1918 г. пасля падпісання Брэсцкага міру. Яшчэ ў студзені 1918 г. савецкія ўлады далі згоду на тое, каб усімі справамі польскіх уцекачоў займаўся А. Лядніцкі, упраўнаважаны для таго Рэгенцкай Радай. У той жа час, яны адносіліся да Рэгенцкай Рады як да прагерманскага марыянетачнага органа і не лічылі Лядніцкага дыпламатычным прадстаўніком. Пад націскам нямецкага пасла В. Мірбаха Г. Чычэрны 22 чэрвеня 1918 г. даў згоду на ўступленне з прадстаўніцтвам Рэгенцкай Рады ў дыпламатычныя адносіны дэфакта, таму місія Лядніцкага працавала (таксама дэфакта) як польская консульская пляцоўка. Пасля роспуска Рады адносіны да прадстаўніцтва рэзка пагоршыліся, яго пазбавілі памяшкання. Паносьбе польскага ўрада часова інтарэсы польскіх грамадзян, у tym ліку ўцекачоў, пачало прадстаўляць пасольства Даніі (nota ў НКЗС РСФСР пасла Даніі Х. Скавеніуса ад 7 снежня 1918 г.). Пасля забойства ў ноч з 1 на 2 студзеня 1919 г. на Беласточчыне польскімі жандарамі членуў выдаленай з Польшчы Расійскай місіі Чырвонага Крыжа супрацоўнікай прадстаўніцтва Рэгенцкай Рады ўзялі ў заложнікі¹³. У наступным зварот уцекачоў на радзіму паменшыўся і амаль спыніўся ў 1920 г. у сувязі з эскалацыяй савецка-польскай вайны.

Зразумела, што пасля вайны зварот уцекачоў стаў надзвычайна пільнай патрэбай. Дамова аб рэпатрыяцыі была падпісана ў Рызе 24 лютага 1921 г., яшчэ да заключэння міру. Акрамя таго, артыкулам VI Рыжскага дагавора было вызначана шырокое кола асоб, маючых права набыцця польскага ці, наадварот, расійскага і украінскага грамадзянства. Паводле дагавора, асобы, якія дасягнулі на момант яго ратыфікацыі 18-гадовага ўзросту і "прыпісаныя да адной з гарадскіх, вёсковых ці саслоўных супольнасцяў на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, уваходзячай у склад Польшчы", лічыліся грамадзянамі Польшчы, калі яны ва ўсталяваным дагаворам парадку аптацкі выказвалі на тое сваё пажаданне. Яны наўбываюць права "бесперашкоднага выезду ў дзяржаву, на карысць якой апціравалі", разам з маёmacію¹⁴.

Былі створаны дзве змешаныя рэпатрыяцыйныя камісіі — у Москве і Варшаве, кожная з дзвюх дэлегацый (расійска-украінскай і польскай). Справамі рэпатрыяцыі ў Польшчу займалася Дзяржаўнае ўпраўленне па справах вяртання вязняў, бежанцаў і працаўнікоў (узначальваў надзвычайны камісар па справах рэпатрыяцыі У. Грабскі), у Расіі — Цэнтральны эвакуацыйны

камітэт РСФСР. У БССР быў створаны і працаў ў да 15 снежня 1922 г. Беларускі эвакуацыйны камітэт (Белэвак)¹⁵. Для ажыццяўлення рэпатрыяцыі і вяртання ваеннопалонных былі абсталёваны 2 пункты: на лініі Роўна — Шапятоўка і Баранавічы — Мінск¹⁶.

У Польшчы на пачатак 1921 г. знаходзілася 80 тыс. савецкіх ваеннопалонных і 30 тыс. інтэрніраваных грамадзянскіх асоб, а ў савецкіх рэспубліках — каля 1,5 млн уцекачоў і некалькі дзесяткаў тысяч палонных і закладнікаў.

Большая частка уцекачоў і палонных вярталася праз Мінск. Першы абмен ваеннопалоннымі з Польшчай у Мінску адбыўся ўжо ў снежні 1920 г., а масавы абмен разгарнуўся з сакавіка 1921 г.: з Польшчы праз Мінск праследвала 8545 ваеннопалонных і 84 закладнікі, у Польшчу выехала 2594 ваеннопалонных. У красавіку праз Мінск выехаў у Польшчу першы эшалон уцекачоў — 1383 асобы. Паводле даклада аб працы расійска-украінска-польскай змешанай камісіі па рэпатрыяцыі па Заходняй вобласці і Беларускай рэспубліцы ад 3 кастрычніка 1921 г., у Мінску, пасля пачатку працы змешаных рэпатрыяцыйных камісій ў Москве і Варшаве, хутка павялічылася колькасць рэпатрыянтаў. У канцы мая іх ужо было каля 20 тыс.; людзі начавалі на чыгуначных пучях, у лесе, пачалі распаўсюджвацца эпідэміі. Для вырашэння праблемы з Москвы былі наскрібаныя па 2 упраўнаважаных для тэрміновай праверкі і візіравання складзеных Белэвакам спісаў уцекачоў (ад расіян — Стакоўскі і Вайтыга, ад палякаў — Змечароўскі і Ляскевіч). Спачатку польскія прадстаўнікі адмаўляліся падпісаць спісы, спасылаючыся на адсутнасць паўнамоцтваў, але пасля некалькіх пасяджэнняў згадзіліся. Былі створаны заградатрады для змяншэння "самацёку" ўцекачоў да мяжы ў Мінск. У канцы ліпеня ў Мінску засцалася ўсяго 5—6 тыс. уцекачоў. Палякі пасля месяца працы вярнуліся ў Москву, як камандзіраваныя часова, разам з імі паехаў і М. Стакоўскі, каб дамагчыся адкрыцця сталага аддзялення змешанай рэпатрыяцыйнай камісіі.

Намаганні апошняга далі плён, і ў пачатку ліпеня 1921 г. у Мінск прыехалі ўжо пастаянныя ўпраўнаважаныя расійска-украінскай і польскай камісій, каб адкрыць аддзяленне змешанай камісіі па рэпатрыяцыі па Заходняй вобласці і БССР (ад кожнага боку — 1 упраўнаважаны і 4 чалавекі дапаможнага персаналу). Упраўнаважаныя мелі наступныя права і абавязкі: нагляд за рэгістрацыйнай рэпатрыянтаў, складанне спісаў памерлых, нагляд за выкананнем пагаднення аб рэпатрыяцыі, дапамога і апякунства над бежанцамі, наведванне лагераў, турмаў. Яны таксама мелі права непасрэднага звароту да мясцовых уладаў па вышэйпералічаных пытаннях, права пасрэдніцтва ў перапісцы рэпатрыянтаў з Польшчай, у tym ліку перасылцы дакументаў для рэпатрыяцыі, разгляд скаргаў, у tym ліку ад ваеннопалонных. Усе справы вырашаліся па ўзгадненні двухбаковай камісіі. Функцыі агульнай канцылярыі выконвала канцылярыя расійска-украінскай дэлегацыі. Польскія прадстаўнікі мелі права накладвання візаў на спісы, аказання матэрыяльнай дапамогі і да т. п. Кіраўніком расійскай дэлегацыі быў прызначаны Стакоўскі, польскай — Даманскі. У падкантрольную акругу ўваішлі БССР, Віцебская, Гомельская і Смаленская губерні РСФСР¹⁷.

Такім чынам, аддзяленне змешанай камісіі па рэпатрыяцыі з польскага боку фактывна пачало выконваць консульскія функцыі ў адносінах да польскіх грамадзян у вызначанай акрузе. Як да прадстаўніцтва Польшчы ў БССР адносіліся да яго і беларускія ўлады:

"паўпрад Польшчы ў справах рэпатрыяцыі" С. Цікоцкі (стаў кіраўніком польскай дэлегацыі ў канцы 1921 г.) запрашаўся НКЗС у якасці афіцыйнага госця на адкрыццё III Усебеларускага з'езда Саветаў¹⁸. 21 ліпеня 1923 г. урад БССР менавіта польскай дэлегацыі аддзялення рэпатрыяцыйнай камісіі ў Мінску афіцыйна паведаміў аб уступлении БССР у СССР¹⁹. У той жа час асобныя функцыі дыпламатычнага і консульскага прадстаўніцтваў выконвалі і іншыя польскія дэлегацыі ў змешаных камісіях. Так, польская дэлегацыя змешанай пагранічнай камісіі ажыццяўляла выдачу, у парадку выключэння, віз. У пачатку 1922 г. з неафіцыйных крыніц беларускім уладам стала вядома, што палкоўнік Я. Клім — старшыня польскай дэлегацыі ў змешанай пагаднельнай камісіі — атрымаў паўнамоцтвы ад МЗС Польшчы весці з БССР перагаворы аб заключенні гандлёвага польска-беларускага дагавора. А. Чарвякоў зрабіў адпаведны запрос намесніку НКЗС РСФСР Л. Каракану. Адказу не атрымаў і пазней спрабаваў праз паўпрада БССР пры ўрадзе РСФСР М. Мароза даведацца, якую пазіцыю займаць па гэтым пытанні²⁰.

Асноўная частка працы польскай дэлегацыі змешанай камісіі па рэпатрыяцыі прыпадала на забеспячэнне звароту ўцекачоў, ваеннопалонных і закладнікаў у Польшчу, правядзенне аптацыі польскага грамадзянства. Тэхнічная працэдура аптацыі на Беларусі выглядала наступным чынам: адпаведныя дакументы аб аптацыі польскага грамадзянства (заява, доказы аб праве на польскае грамадзянства: пашпарт, метрыка, а калі іх няма — пасведчанне аб выкананні вайсковай павіннасці, пасведчанне аб адукцыі і г. д.) здаваліся асобай у замежны пададзел НКУС, які перадаваў іх польскаму ўпраўнаважаному; той рабіў заключэнне, мае ці не асока права на польскае грамадзянства. Калі мае — прызнаваў яго заяву правадзейнай і прасіў выслаць даведку аб адсутнасці расійскага (sic!) грамадзянства (па закону ад 20 студзеня 1920 г. "Аб праве польскага грамадзянства польскай дзяржавы" Варшава не прызнавала двайнога грамадзянства і грамадзянамі лічыла тых, хто пастаянна пражывае на тэрыторыі Польшчы і не мае іншага грамадзянства²¹). Далей дакументы перадаваліся зноў у НКУС, які праз НКЗС высылаў польскаму ўпраўнаважаному аптацыйнае пасведчанне з дакументамі. Упраўнаважаны выдаваў сваё часовае пасведчанне аб прыналежнасці да польскага грамадзянства. Калі-некалі НКУС і НКЗС адхілялі заявы аб аптацыі польскага грамадзянства, часцей за ёсё на падставе таго, што мясцовасць, адкуль паходзіў чалавек, знаходзілася ў Літве (якая па дагаворы з РСФСР ад 12 ліпеня 1920 г. атрымала значную частку Захоўнай Беларусі), Латвії²².

Правілы аптацыі польскага грамадзянства былі распрацаваны НКЗС БССР і зацверджаны 12 кастрычніка 1921 г.²³ Зразумела, яны тычыліся толькі беларускіх уладаў, і гэта выклікала непаразуменні, калі польскі прадстаўнік часам адмаўляўся прызнаць асобу грамадзянінам Польшчы на падставе сабранных НКУС матэрыялаў. Да таго ж польскія прадстаўнікі часта абвінавачваліся ў нежаданні пацвярджаць польскае грамадзянства праваслаўным і, асабліва, яўрэям²⁴.

Справу ўскладніла таксама пастанова СНК БССР ад 27 кастрычніка 1921 г., паводле якой усе зносіны ўрадавых органаў БССР з прадстаўнікамі замежных дзяржаў павінны былі адбывацца праз НКЗС²⁵. У цыркулярным лісце НКЗС БССР ад 5 снежня 1921 г. сцвярджалася, што, нягледзячы на папярэднюю пастанову СНК БССР, асобныя ўстановы працягваюць непасрэдна зносіцца з замежнымі дэлегацыямі, у прыватнасці з

польскай. Вінаватым дакумент пагражаў прыцягненнем да адказнасці²⁶. Ён быў прадубліраваны цыркулярам НКУС па сваіх аддзелях у павятовых выканкамах²⁷.

Тым не менш, упраўнаважанымі змешанай камісіі па рэпатрыяцыі была зроблена значная праца па садзейнічанні выезду ўцекачоў. З сакавіка па кастрычнік 1921 г. у Мінску былі складзены спісы на выезд 116 911 ўцекачоў. Агульная ж колькасць адпраўленых праз чыгуначную станцыю Негарэлае ў Польшчу за гэты перыяд склада: ваеннопалонных — 18 377, інтэрніраваных — 106, бежанцаў — 173 286. З Польшчы ў савецкія рэспублікі прыехалі, па адпаведных катэгорыях, 44 056, 232, 2051 чалавек²⁸. Такім чынам, у згаданы перыяд амаль 2/3 ўцекачоў, што вярталіся ў Польшчу праз Мінск — Баранавічы (адзін з двух магчымых пераходаў), праходзілі афармленне ў Мінску. Сітуацыя змянілася ў 1922 г., калі на поўную моц запрацавалі аддзяленні змешанай камісіі па рэпатрыяцыі ў РСФСР і УССР: у студзені 1922 г. у Мінску былі аформлены дакументы на выезд у Польшчу для 2555 чалавек, а транзітам праз Мінск прайшло ў Польшчу 11 246, з Польшчы — 209 чалавек²⁹. У наступным месяцы непасрэдна з Мінска ў Польшчу выехала 1608 чалавек, праз Мінск у Польшчу транзітам — 14 848, а з Польшчы — 610 чалавек³⁰. Паводле справаздачы Белэвака, за красавік — верасень 1922 г. у Польшчу выехала 13 449 зарэгістраваных непасрэдна ў БССР чалавек (з іх 12 047 — беларусы), транзітам праз Мінск выехала 90 793, а з Польшчы прыехала 4760 чалавек.

Да канца кастрычніка 1921 г. Польшча і савецкія рэспублікі фактычна скончылі абліен ваеннопалоннымі і закладнікамі. Да канца 1922 г. выехала і асноўная маса ўцекачоў, і Цэнтрэвак загадаў спыніць з 1 снежня 1922 г. у БССР рэгістрацыю ўцекачоў на эшалоны³¹. 11 студзеня 1923 г. НКЗС РСФСР перадаў паверанаму ў справах Польшчы ў РСФСР Р. Кнолю ноту аб заканчэнні працы змешанай рэпатрыяцыйнай камісіі. Расійскія дэлегаты адклікаліся з камісіі, неэвакуіраваныя з Польшчы грамадзяне перадаваліся ў веданне паўпредства РСФСР у Польшчы, а з 13 студзеня 1923 г. спынялася эшалонная адпраўка з Расіі ў Польшчу. Але ў Мінск працягвалі прыбываць бежанцы. У студзені 1923 г. на станцыі знаходзіліся 32 вагоны бежанцаў, якія нават не мелі дакументаў на адпраўку за мяжу³². Адпраўка бежанцаў аднавілася, у сярэдзіне красавіка з Мінска быў адпраўлены ўжо пяты з пачатку года цягнік з 500 ўцекачамі³³. Аднак выезд па спісах быў спынены, і 27 чэрвеня 1923 г. у Польшчу выехала першая група ўцекачоў са 100 чалавек, аформленая па новых правілах: кожны меў бежанскі білет з польскай і савецкай візамі³⁴. Прыём заяў на аптацыю польскага грамадзянства праводзіўся НКУС БССР да 1 кастрычніка 1923 г., а рэгістрацыя бежанцаў — да 20 жніўня 1923 г.³⁵ Як бачна, праца польскага ўпраўнаважанага не спынялася і ў 1923 г. (яго канцылярыя знаходзілася ў гэтых час на Прэабражэнскай, 10, у былога гасцініцы "Мачыж")³⁶.

25 чэрвеня 1924 г. была прынята рэзалюцыя змешанай расійска-украінска-польскай рэпатрыяцыйнай камісіі аб завяршэнні масавай рэпатрыяцыі з СССР. Астатнім рэпатрыянтам належала выязджаць у індывідуальным парадку на аснове пагаднення аб рэпатрыяцыі. У Польшчу, па афіцыйных даных, выехала 1,1 млн чалавек, з іх 65 % — беларусы і украінцы³⁷.

Польскі ўпраўнаважаны змешанай камісіі па рэпатрыяцыі выконваў такія консульскія дзеянні, як выпатрабаванне дакументаў, у тым ліку па маёмасці польскіх грамадзян у БССР, спрабаваў апякаць польскія нацыя-

нальныя школы, касцёл. Яшчэ ў верасні 1921 г. Рада Міністраў Польшчы прызначыла 4 млн марак на польскія школы ў савецкіх рэспубліках, іх пераслалі ў консульствы ў Мінску і Харкаве для размеркавання³⁸.

А вось выпатрабаванне дакументаў з Польшчы беларускія ўлады рабілі праз консульскі аддзел савецкага прадстаўніцтва ў Польшчы³⁹, а перапіску аб звароце арыштаваных у Польшчы ці інтэрніраваных беларусаў НКЗС вёў з расійска-украінскай дэлегацыяй руска-украінска-польскай змешанай камісіі па спраўах венцапалонных, уцекачоў і закладнікаў у Варшаве⁴⁰. Візы на выезд у Польшчу з гандлёвымі і іншымі мэтамі ставіла пасольства Польшчы ў Москве⁴¹.

Значная частка перапісکі па выпатрабаванні дакументаў аб арыштах польскіх грамадзян, аб стане маё масці асоб, пераехаўшых у Польшчу, аб запісах актаў грамадзянскага стану вялася польскім пасольствам у Москве праз паўпредства БССР. Некаторыя запыты польскага пасольства рабіла напрамую ў НКЗС РСФСР, а той накіроўваў іх у беларускага паўпредства — як у выпадку з сяржантам Э. Мірковічам, які восенню 1921 г. перайшоў мяжу, быў арыштаваны, па польскіх даных, савецкімі ўладамі і ўтрымліваўся ў Мінску. Польскага пасольства зрабіла запыт у НКЗС РСФСР, той пераслаў у беларускага паўпредства, якое праз некаторы час адказала, што ў Мінскім цэнтральным доме грамадска-прымусовых работ і канцэнтрацыйным лагеры такога няма⁴². Іншыя асобы ў Польшчы, каб не ісці ў польскую армію, заяўлялі, што яны не з'яўляюцца польскімі грамадзянамі. Таму за аплату праз польскага пасольства ў Москве адбывалася выпатрабаванне адпаведных дакументальных доказаў (выпіскі з метрычных кніг і г. д.). У БССР пасля вайны захавалася не вельмі шмат метрычных запісаў, да таго ж, паводле адказу НКЗС БССР паўпредству БССР у Москве ад 31 сакавіка 1922 г., рымска-каталіцкая метрычныя кніжкі былі адасланы ў Петраградскі губернскі пададзел ЗАГС⁴³. (21 кастрычніка 1922 г. НКЗС ужо пісаў таму ж паўпредству для адказу на запыт пасольства Польшчы, што ўсе касцельныя кнігі вывезены палякамі ў Польшчу⁴⁴.) Таксама вялося шмат перапісі з беларускімі ўладамі аб здарэннях з польскімі грамадзянамі і алтантамі на мяжы з Польшчай. НКЗС БССР выслаў 4 красавіка 1923 г. ноту ў польскага пасольства ў Москве, у якой звярталася ўвага пасольства на тое, што польскія установы, суды, магістраты і іншыя сталі звяртацца ў Народны Камісарыят Замежных Спраў з рознымі запатрабаваннямі, прэтэнзіямі і даведкамі. Мінск інфармаваў польскага пасольства, што "усе гэтыя запатрабаванні польскіх установаў, як не залегалізаваныя належнымі ўстановамі Польскага Міністэрства Загранічных Справаў, будуть застаўлены без пасылдзства", і адказы будуть давацца толькі на ноты пасольства Польшчы⁴⁵. У адказе была атрымана нота польскага Charge d'Affaires (часовага паверанага), у якой запеўнівалася, што перапіска польскіх урадавых органаў з беларускімі будзе надалей весціся толькі праз "адпаведныя падлеглыя МЗС Польшчы органы"⁴⁶.

Польскага пасольства ў РСФСР таксама назірала за станам польскай меншасці ў БССР. Суд у Мінску 29—31 мая 1922 г. над прадстаўнікамі каталіцкага касцёла ў БССР, якія супраціўляліся канфіскацыі царкоўных каштоўнасцяў для барацьбы з голадам, выклікаў ноту пратэсту з боку прадстаўніка Польшчы ў РСФСР С. Стэфаньскага⁴⁷.

Наколькі вядома, сустрэч паўпреда БССР пры ўрадзе РСФСР М. I. Мароза з кіраўніцтвам польскага

гасольства ў Москве больш не адбывалася. Толькі 28 снежня 1921 г. новы польскі пасол С. Стэфаньскі перадаў візітную картку⁴⁸, пасля чаго, па ўзгадненні з НКЗС БССР, М. Мароз перадаў візітную картку ў адказ⁴⁹.

Супрацоўнікі прадстаўніцтва польскай дэлегацыі ў змешанай рэпатрыяцыйнай камісіі ў Москве карысталіся імунітэтам толькі пры выкананні імі сваіх службовых функцыяў. Як грамадзяне дзяржавы, у якой нядаўна скончылася вайна, яны знаходзіліся пад пільным наглядам. Практычна з кожным здараліся тыя ці іншыя непрыемнасці. Першы афіцыйны польскі ўпаўнаважаны Даманскі быў абвінавачаны ЧК у спекуляцыі і тайным вывазе за ўзнагароду золата і брыльянтаў багатых рэпатрыянтаў, таму яго хутка адклікалі з Мінска. Прыхаўшы на яго месца С. Цікоцкі, як ужо нагадвалася вышэй, быў абвінавачаны ў нежаданні пацвярджаць польскае грамадзянства праваслаўным і яўрэям.

А. Мерц, які замяніў Цікоцкага, не меў паўнамоцтва ўвесці аптацію польскага грамадзянства. Таму НКЗС БССР зрабіў спецыяльны запыт у польскага пасольства ў Москве дзеля надання яму адпаведных паўнамоцтваў⁵⁰. 18 верасня 1922 г. пасольствам да паўпредства БССР пры ўрадзе РСФСР была высланаnota № 3203 з паведамленнем аб tym, што кіраўнік консульскага аддзела пры пасольстве Польшчы ў Москве М. Самсон-Хімельштэрна рэскрыптом міністра замежных спраў Польшчы ўпаўнаважаны да прыняція на тэрыторыі БССР заяў аб выбары польскага грамадзянства і вырашэння пытанняў, з гэтым звязаных⁵¹. У той жа дзень была атрымана і другая нота пад № 3202: кіраўнік консульскага аддзела пры пасольстве Польшчы ў Москве М. Самсон-Хімельштэрна прызначыў членам польскай дэлегацыі пры змешанай камісіі па спраўах рэпатрыяцый з правам працы на тэрыторыі БССР Аляксандра Мерца. Да ноты прыкладаліся для візіравання паўнамоцтвы Мерца.

Праца новага польскага прадстаўніка праз непрацяглы час выклікала скаргу ўпаўнаважанага расійска-украінскай дэлегацыі камісіі па рэпатрыяцыйнай Мінску М. Стакоўскага да старшыні расійска-украінскай дэлегацыі ў Москве. Стакоўскі пісаў, што Мерц выкрэслівае са спісаў бежанцаў яўрэяў і "рускіх" (верагодна, праваслаўных) і прасіў замяніць яго⁵².

Аб tym, што супрацоўнікі ДПУ вялі пільны нагляд за польскім упаўнаважаным, сведчыць наступнае: 11 красавіка 1922 г., паводле акта начальніка аддзела АДПУ па станцыі Мінск, невядомы ноччу па пущах прайшоў на перон, мінаючы пераход, з двумя пакункамі ў руках. Яго затрымалі, папрасілі прайсці ў дзяжурную частку. Ён, пасля спрэчкі, пайшоў, пазней вырываўся, сеў да рамізіка і паехаў у горад. Гэта паўтаралася яшчэ двойчы, нарэшце пры складанні пратакола выявілася, што затрыманы — польскі ўпаўнаважаны Мерц. На другі дзень ў НКЗС паступіў ліст А. Мерца з іншай версіяй здарэння: хацеў выслаць дыппошту ў Москву, спазніўся на хуткі цягнік, а лятучка з Негарэлага з польскім дылкур'ерам не прыйшла, таму сам пайшоў напрасткі, быў затрыманы па дарозе, паказваў свае дакументы і прасіў выклікаць прадстаўніка НКЗС, але агенты ДПУ вырвалі з рук дыппошту і адпусцілі толькі пасля састаўлення пратакола. Верагодна, на гэтым інцыдэнт, у якім супрацоўнікі ДПУ праявілі надзвычайну пільнасць, быў вычарпаны, але 17 лістапада 1922 г. здарыўся новы: паводле ліста Мерца ў НКЗС, агент ДПУ на вакзале затрымаў яго ў час перадачы дыппошты, спрабаваў распакаваць, хоць ўсе ж не рашыўся, пакет. НКЗС, пасля адпаведнага адказу

ДПУ, паведаміў, што нічога такога па зводках ДПУ не зафікавана⁵³.

12 студзеня 1923 г. упаўнаважаны расійска-украінскай дэлегацыі М. Стакоўскі высылае наступную тэлеграму: "Москва. Секретно. Наркомвнудел пред-Руд Яструбову. Копия Наркоміндел Ганецкаму. В экспозитуре Польдэлегації ГРУ сего 12/1 15 ч. 30 мин. произведён обыск обнаруживший приказы войск запфронта дислокации частей запфронта и прочее дискредитирующее деятельность польпредставителя гражданина Мерца. Произведены аресты инструктируйте о правах гражданина Мерца". На другі дзень быў атрыманы наступны адказ Ганецкага: "Мерц экстерриториальностью не пользуется. Случае изобличающего материала арестовать можно. Проследите чтобы были соблюdenы при допросе аресте необходимые формальности также корректность. Соглашению Унізлихтом также предлагаю арестованных вместе материалом выслать немедленно Москву ГПУ. Сообщите выполнение также фамилии арестованных". Мерц быў абвінавачаны ў шпіянажы, але калі польскі бок захацеў пабачыць доказы, савецкія ўлады адмовілі. У СССР па гэтай справе было арыштавана 25 савецкіх грамадзян. Справа набыла вялікі розгалас. Усе аддзяленні польскай дэлегацыі змешанай рэпатрыацыйнай камісіі былі абвінавачаныя ў шпіёнстве⁵⁴. У адказ палякі спынілі выдачу савецкім грамадзянам транзітных віз праз Польшчу да вызвалення А. Мерца са зняволення. Тады СССР запатрабаваў ліквідацыі аддзялення польскай дэлегацыі змешанай рэпатрыацыйнай камісіі ў Мінску. Прэз некаторы час Мерц быў выдалены ў Польшчу. 29 сакавіка 1923 г. пасольства Польшчы ў Москве паведаміла паўпреду БССР у РСФСР, што "у сувязі з ад'ездам Мерца" з 24 сакавіка паўнамоцтвы выканання на тэрыторыі БССР абавязкаў, выцякаючых з пастаноў артыкула 6 Рыжскага дагавора і дадатку 2 да Дагавора, перададзены А. Зелязіньскому⁵⁵. Ненармальнасць становішча, калі консульскія функцыі выконвалі не упаўнаважаныя на тое аддзяленні польскіх дэлегацыі у змешаных рэпатрыацыйных камісіях, непакоіла МЗС Польшчы. У інструкцыі міністра А. Скышынскага для загранпрадстаўніцтваў у справе адносін з СССР ад 23 лютага 1923 г. падкрэслівалася незадаволенасць станам польска-савецкіх адносін: не наладжаны рух асоб і тавараў, гандаль у асноўным з'яўляецца нелегальным (кантрабандным), РСФСР не дае віз палякам, німа акрэсленага дагавора аб польскіх консульствах у СССР⁵⁶.

29 мая 1923 г. польскі павераны ў справах Р. Кноль пісаў віцэ-міністру замежных спраў Г. Страсбургеру: "Часта наш агент у сталіцы маленъкай савецкай дзяржавы можа быць не менш важнай асобай за прадстаўніка ў Москве", бо "развіццё падзеяй ... ідзе ў ... спрыяючым для нас накірунку дэцэнтралізацыі, і, можа быць, нават мясцовага сэпаратызму". Таму гаварылася аб патрэбе ператварыць рэпатрыацыйна-аптацыйнае агенцтва (sic!) у Мінску ў місію: "Я прапаную прысласць мне дадатковыя даверчыя граматы ў якасці паверанага ў справах пры Беларускай рэспубліцы". Пасля іх уручэння ў Мінску пастаянна працаваў бы адзін з прадстаўнікоў польскага пасольства ў Москве. Гэта "мела б важнае значэнне для непасрэдных зносін з беларускімі коламі дзеля інфармацыі і гарантавання недатыкальнасці, адсутнасць якой прывяла да такой непрыемнай справы Мерца"⁵⁷.

Пытанне аб арганізацыі польскага прадстаўніцтва ў БССР было канчатковая вырашана толькі пасля стварэння СССР.

У маі 1923 г. на нарадзе ў НКЗС РСФСР прадстаўнікоў аддзелаў НКЗС СССР і прадстаўнікоў саюзных рэспублік па пытаннях стварэння СССР адзначалася, што дзейнасць рэспубліканскіх наркаматаў замежных спраў спыняеца, а праца ўпраўлення ўпаўнаважаных НКЗС СССР у рэспубліках яшчэ не наладжана, таму пэўны час з моманту натыфікацыі аб стварэнні СССР усе зносіны рэспублікі з замежнымі прадстаўніцтвамі прыдзеца весті праз саюзы НКЗС. Да таго ж дзейнасць замежных місій у рэспубліках спынялася да атрымання консуламі новых экзекватураў ужо ад НКЗС СССР⁵⁸.

6 ліпеня 1923 г. сесія ЦВК СССР зацвердзіла Дэкларацыю і Дагавор аб стварэнні СССР.

У паўпредства БССР у Маскве тэкст натыфікацыі аб уваходжанні БССР у склад СССР быў перададзены з суправаджальным лістом наступнага зместу: "Масква. Маланікіцкая, 18. Паўпреду Беларусі Марозу. Даданую ніжэй тэлеграму Вам належыць перадаць паўнамоцтым прадстаўнікам Польшчы і Германіі, з якімі Беларусь знаходзіцца ў адносінах дэ-юрэ, а таксама Эстоніі, Літве, Латвіі, з якімі Беларуссю ўсталяваны адносіны дэ-факта. Узгадніце Ваш візіт да паўпредаў з сакратаром Чычэрына Адамскім. Наркамзамспраў Чарвякоў"⁵⁹. У самой ноце абвяшчалася наступнае: на моцы Дэкларацыі і Дагавора, прынятых БССР, РСФСР, УССР, ЗСФСР, ухваленых вярхоўнымі ўладамі рэспублік і зацверджаных ЦВК СССР 5 ліпеня 1923 г. у якасці Асноўнага Закона СССР, БССР увайшла ў склад СССР. Сувэрэнітэт БССР з гэтага часу абмежаваны Асноўным Законам. Міжнародныя адносіны БССР будзе надалей ажыццяўляць праз упаўнаважаныя на тое цэнтральныя ўлады Саюза. Усе міжнародныя дамовы, пагадненні, канцэсійныя дагаворы, якія дзейнічалі на тэрыторыі БССР, будуць захаваны ў моцы і выконвацца СССР. Нота аб уваходзе БССР у склад СССР была перададзена 16 ліпеня 1923 г. у 16.30 паверанаму ў справах Польшчы ў РСФСР Р. Кноль, у 22.00 — намесніку пасла Германіі Разову, 17 ліпеня — прадстаўнікам пасольстваў Літвы, Латвіі, Эстоніі, Чэхаславакіі, Аўстрый, Італіі⁶⁰. Як адзначаў М. Мароз у інтэрв'ю "Звезде", ноты былі высланы ўсім краінам, з якімі БССР падтрымлівала зносіны⁶¹. 21 ліпеня НКЗС БССР перадаў аналагічную ноту ў прадстаўніцтва польскай дэлегацыі ў змешанай рэпатрыацыйнай камісіі. З 15 верасня 1923 г. паўпредства БССР пры ўрадзе СССР спыніла консульскую працу. Усе незавершаныя справы былі перададзены ў НКЗС СССР⁶².

Натыфікацыя аказалася поўнай нечаканасцю для палякаў: яшчэ 2 ліпеня Р. Кноль пісаў у Варшаву, што афармленне СССР адбудзеца няхутка. Пытанне аб прызнанні СССР было вынесена на пасяджэнне Рады Міністраў Польшчы 26 ліпеня. Адной з умоў прызнання вызначалася адкрыццё пры упаўнаважаных НКЗС СССР у Харкаве, Мінску і Тыфлісе аддзяленняў польскай дыпламатычнай місіі ў Москве, якія мелі б права карыстацца ўсімі дыпламатычнымі прывілеямі. У сваім рапарце 6 жніўня 1923 г. Р. Кноль умовамі прызнання СССР прапанаваў зрабіць пацвярджэнне дзёйнасці ўсіх дагавораў на Закаўказзе, адкрыццё экспазітур (прадстаўніцтваў) польскага пасольства ў Харкаве, Мінску і Тыфлісе, прызнанне дзейнымі пашпартоў, выданых раней польскімі місіямі ў Закаўказзі і на Далёкім Усходзе⁶³.

31 жніўня 1923 г. ураду СССР быў перададзены aide меморандум міністра замежных спраў Польшчы М. Сейды, у якім выкладаліся афіцыйныя ўмовы прыняцця да ведама ноты аб стварэнні СССР: Рыжскі дага-

вор, а таксама ўсе пагадненні і канвенцыі з урадамі РСФСР, УССР і БССР захоўваюць моц; у Харкаве, Тыфлісе і Мінску павінны быць адкрыты пры ўпайнаважаных НКЗС СССР экспазітуры польскай місіі ў Москве; канчатковы тэрмін рэпатрыяцыі і аптацыі на тэртырый быў ДРВ і Закаўказзя працягваецца да 30 красавіка 1924 г.; павінны быць выплачаны кампенсацыі касе імя Мяноўскага ў Варшаве (мела ўчасткі нафтавага поля ў Баку) і Варшаўскому дабрачыннаму таварыству (мела трэбкі аўтакты нерухомасці ў Тыфлісе). Варшава абязцала паведаміць аб прыняціі да ведама натыфікацыі аб стварэнні СССР пасля таго, як Москва пісьмова паведаміць аб прыняціі ўмоў⁶⁴.

12 верасня 1923 г. Старшыня ЦВК і СНК, наркам замежных спраў А. Чарвякоў распаўсюдзіў заяву аб перадачы ўраду СССР паўнамоцтваў БССР на вядзенне ўсіх міжнародных спраў⁶⁵, а на наступны дзень Польшча атрымала ноту ўрада СССР, у якой адзначалася, што ў натыфікацыі аб стварэнні СССР ужо гаварылася, што новая дзяржава будзе выконваць усе міжнародныя пагадненні рэспублік, таму паўтор гэтага палажэння ў асобнай ноце лішні, таксама адхіляліся якія-небудзь кампенсацыі, што выцякаюць з факту ўступлення ЗСФСР у СССР. Нота з польскімі прапановамі апен্যвалася як спроба перагляду Рыжскага дагавора, якая магла выклікаць адпаведныя крокі па яго пераглядзе і з боку СССР⁶⁶.

Пытанне аб адкрыціі польскіх прадстаўніцтваў на тэртырый СССР было абмеркавана на пераговорах у Варшаве кіраўніка заходняга аддзела НКЗС В. Коппа. У верасні 1923 г. у Германіі склалася рэвалюцыйная сітуацыя, таму для СССР было пажадана тэрміновае заключэнне пагаднення аб свабодным транзіце з Польшчай для верагоднай дапамогі "савецкім рэспублікам у Германіі". Яшчэ ў Москве 8 кастрычніка В. Копп паведаміў польскому пасольству аб папярэдній згодзе на польскія ўмовы прызнання СССР, акрамя адной: адкрыція консульстваў ў Тыфлісе. Ад Польшчы патрабавалася гарантаванне свабоды транзіту. У Варшаве 28 кастрычніка 1923 г. ён прадставіў праект дагавора аб узаемным свабодным транзіце, праект асноў гандлёвага дагавора, графік выплат Польшчы 30 млн залатых рублёў, прадугледжаных Рыжскім дагаворам, і згоду на адмен палітвізнямі (на выдачу Польшчы архіепіскапа Я. Цяпляка і 14 ксяндзоў, арыштаваных у сакавіку 1923 г.). Палякі добра разумелі прычыну нечаканых савецкіх уступак і зацягвалі пераговоры, чакаючы разгортання падзеі у Германіі. З падаўленнем рэвалюцыі ў Германіі пераговоры спыніліся.

Пазіцыя Польшчы ў справе прызнання СССР змянілася з фарміраваннем новага урада. Міністр замежных спраў Дмоўскі прызнаў пазіцыю свайго папярэдніка М. Сейды памылковай і заняў больш гнуткую пазіцыю⁶⁷. 13 снежня 1923 г. польскі ўрад прыняў да ведама натыфікацыю аб стварэнні СССР. У ноце ў адказ СССР "у мэтах далейшага афармлення сяброўскіх адносін" прадаставіў "польскому ўраду, незалежна ад падлягаючай заключчніко консульскай канвенцыі, права неадкладнага адкрыція генеральных консульстваў у Харкаве і Мінску"⁶⁸. СССР таксама згадзіўся на працяг тэрмінаў аптацыі польскага грамадзянства.

20 лютага 1924 г. мінская газета "Звязда" паведаміла, што ў горадзе створана польскае генеральнае консульства, а генеральным консулам прызначаны Ян Карчэўскі, які ўжо прыехаў у Мінск. Консульства размясцілася ў гатэлі "Раяль" на Савецкай вуліцы⁶⁹. Афіцыйна Я. Карчэўскі

быў зацверджаны 25 сакавіка НКЗС СССР генеральным консулам Польскай Рэспублікі ў горадзе Мінску з консульскай акругай на ўсю тэртырію БССР. 26 красавіка ўпайнаважаны НКЗС пры ўрадзе БССР М. Ітві разаслаў адпаведнае паведамленне наркаматам БССР з тлумачэннем, што Я. Карчэўскі мае права зношэння прац упраўленне ўпайнаважанага НКЗС СССР з савецкімі ўстановамі па справах генконсульства; перапіска генконсульства, канцылярыя і архіў з'яўляюцца недатыкальнымі; генеральны консул мае ўсе права ў адпаведнасці з дыпларткай НКЗС⁷⁰.

У tym жа годзе ўступілі ў завяршальны этап савецка-польскія перагаворы аб заключэнні консульскай канвенцыі. На перагаворах польскі бок высунуў прапанову аб ператварэнні ўсіх існуючых рэпатрыяцыйных пляцовак (Петраград, Мінск, Кіеў, Адэса, Новамікалаеўск) у консульства. На гэтым асабліва настойваў Генеральны штаб (у разведвальных мэтах), а таксама гандлёвыя колы Польшчы. У той жа час польскі бок не мог засягваць перагаворы, бо выходзіў тэрмін, прызначаны на масавую рэпатрыяцыю, што цягнула за сабой закрыццё рэпатрыяцыйных пляцовак. Пацяпленне ў савецка-польскіх адносінах, што адбылося з фарміраваннем у снежні 1923 г. урада Грабскага, падпісанне 24 красавіка 1924 г. чыгуначнай канвенцыі, 25 чэрвеня 1924 г. — пратакола аб заканчэнні масавай рэпатрыяцыі садзейнічалі паспяховым перагаворам.

18 ліпеня 1924 г. у Москве была падпісана консульская канвенцыя паміж СССР і Польшчай — першая для СССР з замежнай дзяржавай. Адначасова адбыўся адмен нотамі, у якіх адзначалася, што Польшча засноўвае консульстваў ў Ленінградзе, Кіеве, Хабараўску і Тыфлісе, а ў Харкаве і Мінску мае ўжо консульства ад часу прызнания СССР дэ-юре. СССР атрымліваў права на адкрыццё консульстваў у Львове, Данцигу і Лодзі. У Тыфлісе і Данцигу консульства мелі статус генеральных. Калі б адзін бок пажадаў, то і другі аўтаматычна атрымліваў права адкрыція консульства, адпаведна, у Кракаве і Новамікалаеўску⁷¹. Для супрацоўнікаў консульстваў быў створаны новы тып імунітэту — нешта прамежкавае між дыпламатычным і консульскім⁷².

Консульская канвенцыя набыла моц у красавіку 1926 г.⁷³ Наколькі вядома, консульстваў ў Хабараўску і Лодзі не быў адкрыты бакамі. Таксама, паводле даных, прыведзеных у "Гісторыі польскай дыпламатыі", консульства ў Мінску было ператворана ў генеральнае толькі ў 1926 г., адначасова са стварэннем консульстваў у Ленінградзе, Кіеве і Тбілісі⁷⁴.

Такім чынам, нягледзячы на настойлівае імкненне польскага боку адкрыція дыпламатычнае прадстаўніцтва ў Мінску, яно не было заснавана, перш за ўсё, з-за нежадання Москвы. У Мінску актыўна дзейнічалі толькі камісіі, створаныя ў адпаведнасці з Рыжскім мірным дагаворам. БССР, як памежная з Польшчай рэспубліка, была зацікаўлена ў разгортванні іх працы, перш за ўсё, у галінах рэпатрыяцыі бежанцаў і вырашэння прыграñчых канфліктаў. Таму менавіта адзяленне рэпатрыяцыйнай камісіі паступова пачало выконваць функцыі польскага консульства. Тым не менш, афіцыйна консульства было адкрыта толькі пасля стварэння СССР, прычым Польшча фактычна вытаргавала права на яго адкрыццё ўзамен за дыпламатычнае прызнанне СССР. У далейшым існаванне консульства было замацавана савецка-польскай консульскай канвенцыяй 1924 г.

-
- ¹ Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki 1921. W-wa, 1976. S. 91.
- ² Советская Украина и Польша. Харьков, 1921. С. 35.
- ³ Сацыялістычна Савецкая Рэспубліка Беларусь (ССРБ) перайменавана ў Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку (БССР) з моманту стварэння СССР, але ў тэксле артыкула для зручнасці ўсюды згадваецца як БССР (гл. падрабязней: Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей — НА РБ). Ф. 3, спр. 30, л. 27).
- ⁴ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Мн., 1997. Т. 1 (1917—1922 гг.). С. 272—275.
- ⁵ Там жа. С. 275—276.
- ⁶ НА РБ. Ф.15, вол. 1, спр. 3, л. 54.
- ⁷ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 1. С. 281.
- ⁸ Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie. 1918—1939. W-wa, 1994. S. 123.
- ⁹ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 192, л. 38.
- ¹⁰ Карніялук В. Гістарычна дэмаграфія першай сусветнай вайны: бежанства з заходніх губерній Расійскай імперыі (1914—1917 гг.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1999. № 12. С. 36.
- ¹¹ Снапкоўскі У. Эмігранты // Беларуская мінуўшчына. 1995. № 6. С. 61.
- ¹² Мірановіч Я. Уступ // Бежанства 1915 года / Пад рэд. В. Лубы. Белаасток, 2000. С. 7.
- ¹³ Materski W.Op. cit. S. 117.
- ¹⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1965. Т. 3 (апрель 1920—март 1921). С. 466.
- ¹⁵ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 132, л. 32.
- ¹⁶ Kumaniecki J. Repatriacja Polakow po wojnie polsko-radzieckiej w latach 1921—1924 // Przeglad Wschodni. 1991. Z. 1. S. 140.
- ¹⁷ Бягучы архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь (далей — Бягучы архіў МЗС РБ). Фонд НКЗС БССР, папка 4, л. 73.
- ¹⁸ НА РБ. Ф. 3, спр. 8, л. 46.
- ¹⁹ Historia Dyplomacji polskiej / Pod red. P. Lossowskiego. W-wa, 1995. Т. IV (1918—1939). S. 223.
- ²⁰ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 35, л. 74.
- ²¹ Акты Польской Республики за 1918—1921 гг. Варшава, 1921. С. 58—62.
- ²² НА РБ. Ф. 3, спр. 29.
- ²³ НА РБ. Ф. 3, спр. 9, л. 36.
- ²⁴ НА РБ. Ф. 3, спр. 9, л. 77.
- ²⁵ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 1. С. 289.
- ²⁶ Там жа. С. 291.
- ²⁷ НА РБ. Ф. 3, спр. 9, л. 93.
- ²⁸ НА РБ. Ф. 3, спр. 8, лл. 61—62.
- ²⁹ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 103, л. 142.
- ³⁰ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 103, л. 145.
- ³¹ Савецкая Беларусь. 1922. 6 ліп. С. 2.
- ³² Звезда. 1923. 22 янв. С. 3.
- ³³ Звезда. 1923. 4 апр. С. 3.
- ³⁴ Звезда. 1923. 17 июня. С. 2.
- ³⁵ Звезда. 1923. 26 июля. С.2.
- ³⁶ Вся Белоруссия. Адресно-справочная книга-календарь на 1923 год. Мн., 1923. С. 155.
- ³⁷ Kumaniecki J. Repatriacja Polakow po wojne polsko-radzieckiej w latach 1921—1924. S. 145.
- ³⁸ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim. 1921—1939. W-wa; Wrocław, 1991. S. 248.
- ³⁹ НА РБ. Ф. 3, спр. 8, л. 3.
- ⁴⁰ НА РБ. Ф. 3, спр. 8, л. 21.
- ⁴¹ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 10, л. 98.
- ⁴² НА РБ. Ф. 3, спр. 25, л. 175.
- ⁴³ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 32, л. 3.
- ⁴⁴ НА РБ. Ф. 3, спр. 25, л. 265; ф. 15, вол. 1, спр. 32, л. 94а.
- ⁴⁵ Бягучы архіў МЗС РБ. Спр. 32, л. 126.
- ⁴⁶ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 122, л. 42.
- ⁴⁷ Proces ksiezy w Minsku. Minsk, 1922. S. 7.
- ⁴⁸ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 192, л. 162; ф. 15, вол. 1, спр. 10, л. 120.
- ⁴⁹ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 35, л. 7.
- ⁵⁰ НА РБ. Ф. 3, спр. 26, лл. 13—31.
- ⁵¹ НА РБ. Ф. 15, вол. 1, спр. 32, л. 118.
- ⁵² НА РБ. Ф. 3, спр. 26, л. 28.
- ⁵³ НА РБ. Ф. 3, спр. 26, л. 76.
- ⁵⁴ Materski W. Op. cit. S. 123.
- ⁵⁵ Бягучы архіў МЗС РБ. Спр. 35, л. 26.
- ⁵⁶ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej. 1918—1939 / Pod red. naukowa T. Jedruszczaka i M. Nowak-Kielbikowej. W-wa., 1989. Т. I. (1918—1932). S. 234—239.
- ⁵⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1966. Т. 4 (апрель 1921—май 1926). С. 230—233.
- ⁵⁸ НА РБ. Ф. 3, спр. 30, лл. 16—17.
- ⁵⁹ Бягучы архіў МЗС РБ. Спр. 32, л. 136—139.
- ⁶⁰ Там жа. Спр. 32, л. 164—165.
- ⁶¹ Звезда. 1923. 29 июля. С. 3.
- ⁶² НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 192. л. 155.
- ⁶³ Historia Dyplomacji polskiej. Т. IV. S. 227.
- ⁶⁴ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Мн., 1999. Т. 2 (1923—1927 гг.). С. 51—53.
- ⁶⁵ Там жа. С. 55—56.
- ⁶⁶ Там жа. С. 56—57.
- ⁶⁷ Tommasini F. Odrodzenie Polski. W-wa, 1928. S. 153—154.
- ⁶⁸ Документы внешней политики СССР. Т. VI. С. 542.
- ⁶⁹ Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Т. 2. С. 77.
- ⁷⁰ Там жа. С. 96—97.
- ⁷¹ Там жа. С. 105—106.
- ⁷² Materski W. Op. cit. S. 166.
- ⁷³ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1967. Т. 6 (1933—1938). С. 232.
- ⁷⁴ Дацкевич В. Польско-советские отношения. 1921—1932 гг. // Очерки истории советско-польских отношений. 1917—1977. М., 1979. С. 110.

SUMMARY

"The Problem of the Refugee Repatriation and Opening of the Polish Consulate in Minsk (1921—1924)" (Valery Tsynkevich)

One of the results of the Soviet-Polish war and the Riga Peace Treaty of March 1921 was the diplomatic recognition of the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR) by Poland. In August 1921 Polish representatives made several attempts to start negotiations with the BSSR authorities on the exchange of the diplomatic representatives. These attempts encountered opposition from Soviet Russia and failed.

Nevertheless, several commissions created in accordance with the Riga Treaty were opened in Minsk. One of the most active and important was the Division of the Repatriation Commission located in Moscow. Minsk was one of the two designated border crossing points for thousands of refugees, returning home to Poland from the Soviet republics. Therefore in July 1921 upon the request of Belarusian authorities a division of the Moscow repatriation commission was opened in Minsk. Its main responsibility was assistance to refugees and confirmation of Polish citizenship for those who wanted to return to Poland. From the Belarusian side assistance to refugees was rendered by the Belarusian Commission on Evacuation (Belevac) of the Central Commission on Evacuation of the People's Committee on Internal Affairs of the Russian Federation. From June to October 1921 lists for 116 911 refugees were made in Minsk. After similar repatriation commissions started to work in several Russian and Ukrainian cities, the activity of the one in Minsk slowed down. From April to October 1922 13 449 persons registered in Minsk left for Poland, (12 047 of them — Belarusians by nationality) and 90 793 registered elsewhere transited through Minsk. Registration of the refugees in Minsk was finished in the end of 1923.

Although the main responsibility of the Polish delegation of the Division of the Moscow Repatriation Commission in Minsk was rendering assistance to the refugees, mainly in providing documents proving Polish citizenship, Belarusian authorities regarded it in part as the Polish representation in BSSR. The notification on creating the USSR was made to the Polish Embassy in Moscow and Polish repatriation commission in Minsk.

Opening of the Polish consulate in Minsk was one of the conditions of the recognition of the USSR by Poland. In December 1923 Soviet authorities agreed on that condition — among several others — and a consulate in Minsk was opened officially in March 1924, several months prior to the signing of Soviet-Polish consular convention of July 18, 1924.